

Het algemeen belang als centrale categorie van het publieke domein Pleidooi voor een ruime opvatting van de notie

Koo van der Wal

Schuivende panelen

We leven in een tijd van schuivende panelen. Vele begrippen en overtuigingen die oriënterende bakens waren voor onze kijk op de dingen verliezen momenteel, zo is de indruk, hun richtinggevende kracht door de sterk veranderde omstandigheden. Concepten en ideeën, überhaupt onze taalmiddelen zoals metaforen, uitdrukkingen enz., zijn gemunt met het oog op bepaalde situaties. Weliswaar vertoont ons begrippenapparaat een zekere flexibiliteit wat betreft de manier waarop naar de aangeduide zaken verwezen wordt. Begrippen bezitten met andere woorden doorgaans een zeker potentieel voor semantische herijking en vernieuwing. Maar er kan niet ad libitum nieuwe wijn in oude zakken worden gegoten. De rek die er in onze taal- en kenmiddelen zit is niet onbeperkt – dat zou ze ongeschikt maken voor hun communicatiefunctie. Ze blijven dus bij alle bijstellingen van hun betekenis het stempel dragen van de situatie waarvoor zij gedacht waren. Geeft daarom die situatie sterke verschuivingen te zien, dan ontstaat begrijpelijkerwijs verwarring over de betekenis en het gebruik van onze concepten, en met name van de sleutelnoties van een vertoog of taalspel.

Nu is, als ik zeg dat we in een periode van schuivende panelen leven, onze tijd daarin geenszins uniek. In de wetenschaps- en filosofiegeschiedenis kennen we een aantal van die 'revolutionaire' fasen, waarin met het oog op grote veranderingen in de omstandigheden de kaleidoscoop van het denken opnieuw geschud moest worden. Te denken valt bijvoorbeeld aan de opkomst van het natuurfilosofisch denken bij de oude Grieken of aan de beweging van de sofistiek, aan het ontstaan van de moderne natuurwetenschap in de 17^e eeuw of aan een nieuw denken over staat en recht in dezelfde periode. Om even bij die laatste ontwikkeling stil te staan, in de middeleeuwen is de centrale politieke categorie die van de *Respublica christiana*, de gemeenschap van alle christenen. Verbindend element is dus de eenheid van het geloof, dat wil zeggen dat de samenleving tegelijk als religieuze en politieke gemeenschap begrepen wordt. De religieuze en spirituele component wordt daarbij belichaamd door de kerk en de politieke en wereldse component door het rijk, terwijl zij samen een (in de praktijk spanningsvolle) twee-eenheid vormen. De politieke gemeenschap wordt verder vanuit het gezichtspunt van de vorst (met name van de keizer als hoogste vorst) gedacht, die zijn legitimiteit ontleent aan het van godswege met macht bekleed zijn ('Gottesgnadentum'). Die legitimiteit wordt, dat ligt daarin opgesloten, heel persoonlijk ingekleurd: ambten zijn aan personen c.q. families toevertrouwd; zij zijn naar middeleeuws besef 'eigendom' van die personen of families, kunnen dus ook verkocht of ten geschenke gegeven worden (bij een huwelijk bijvoorbeeld). En de verhouding van regeerder en ondergeschikte wordt als een relatie van persoonlijke trouw gedacht. Überhaupt concentreert het middeleeuwse politieke

denken zich op de vorst en de wijze waarop hij regeert. Naargelang hij het algemeen belang dan wel zijn eigenbelang dient, geldt hij als een goede heerser¹ of als een tiran.

In de overgang van de late middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd wijzigt het politieke toneel in Europa zich ingrijpend door de opkomst van de moderne natiestaat. De eenheid van politieke organisatie is niet langer het rijk, maar de aan een bepaald territorium en een bepaalde bevolking of natie gebonden staat, gekenmerkt door wat de interne en de externe soevereiniteit genoemd pleegt te worden: respectievelijk de suprematie van het centrale gezag over alle andere instanties binnen dat grondgebied en zijn bevolking, en de onafhankelijkheid van ieder extern gezag. Voortaan zal het politieke toneel in Europa bestaan uit een veelheid van onafhankelijke, min of meer in zich gesloten politieke gemeenschappen. Daarmee was aan alle middeleeuwse politieke noties en opvattingen de referent ontvallen, was het dus nodig om de politieke werkelijkheid met behulp van nieuwe of heel anders ingevulde begrippen te begrijpen ofwel om gezag, legitimiteit, doel van de politieke orde, politieke functies enz. op een nieuwe manier te bepalen.

Een integrerend onderdeel van de nieuwe opvatting van politiek is de scheiding tussen een publieke en een private sector van de samenleving. Zoals Couwenberg in zijn historisch overzicht over de lotgevallen van het begrippenpaar schrijft is de “ontwikkeling van het onderscheid tussen publiek en privaat (...) nauw verbonden met de overgang van het premoderne naar het moderne type samenleving en cultuur en het proces van staatsvorming dat daarmee hand in hand gaat”. In directe samenhang daarmee staat het op een bepaalde manier begrepen onderscheid van algemeen en particulier belang. Daarmee is dus gezegd dat naarmate de aard, omvang en doeleinden van het publieke domein onder invloed van maatschappelijke verschuivingen aan verandering onderhevig zijn², dat gevolgen heeft voor de manier waarop over het algemeen belang gedacht wordt. En op hun beurt staan die vragen met betrekking tot de verhouding van de publieke en de private sector en met betrekking tot de opvatting inzake het algemeen belang in een direct verband met visies op samenleven, op de verhouding van gemeenschap en individu, op burgerschap en op de rol van de moraal op het publieke niveau. Achter dat hele complex gaat uiteindelijk een normatief ingekleurd mensbeeld schuil. De bedoeling van deze bijdrage is om de relatie van de notie van het algemeen belang tot die andere factoren wat nader na te gaan.

De premoderne opvatting van het 'bonum commune'

¹ Zie bijv. reeds de titels van twee verhandelingen van Thomas van Aquino: *De regno* (Over het koningschap) en *De regimine principum* (Over de regering van de vorsten). Zie voor de hele materie: Leo Delfos, 'Alte Rechtsformen des Widerstandes gegen Willkürherrschaft', in Arthur Kaufmann et al. (Hg.), *Widerstandsrecht*, WBG, Darmstadt 1972, 59-86.

Zelfs tot in het woord 'rex' (koning) hoort men doorklinken dat een vorst rechtvaardig, in het algemeen belang moet regeren: 'rex' wordt [ten onrechte overigens] afgeleid gedacht van 'recte agere', juist of rechtvaardig handelen. Een vorst die niet in het belang van het volk regeert heeft zich dan ook als koning gediskwalificeerd en mag volgens deze politieke doctrine weggejaagd of 'verlaten' (afgezworen) worden – men denke aan de 'Akte van Verlatinghe' (1581) waarbij de Noordelijke Nederlanden zich van Philips II losmaakten. In het uiterste geval mag zo'n tot tiran gedegenereerde koning volgens de radicale vleugel van de zogeheten monarchomachen [vorstenbestrijders] zelfs vermoord worden.

² Veranderingen in objectieve en subjectieve zin, d.w.z. wat dat laatste betreft dat de opvattingen terzake veranderen, bijv. over de kerndoelen van de staat.

Niet voor niets gebruikte ik zoëven de formulering dat het moderne onderscheid tussen publiek en privaat in nauwe samenhang staat met het *op een bepaalde manier begrepen* onderscheid van algemeen en particulier belang. Want de gedachte dat bij de inrichting en het besturen van de gemeenschap het welzijn van het geheel richtinggevend dient te zijn kan op een eerbiedwaardige traditie bogen. Zo schrijft Plato in zijn *Politeia* “dat de wet niet het geluk beoogt van één maatschappelijke groep, maar naar middelen zoekt om die toestand voor de hele gemeenschap te laten gelden”³. Ook bij Aristoteles gaat het bij het leven in het verband van de polis niet zozeer om het overleven (hoewel uiteraard ook dat) als wel om het goede leven, zowel voor de individuele burgers als vooral ook voor de gemeenschap als geheel. Het primaat ligt dus bij het algemeen welzijn: “Want hoewel dit (doel en goed) voor het individu en voor de polis als geheel ook hetzelfde is, toch komt het in het doel dat de polis nastreeft omvattender en vollediger tot uitdrukking (...) Het is zeker belangrijk dat de individuele burger dat doel voor zichzelf bereikt. Maar het is schoner en goddelijker om het voor hele volkeren of polisgemeenschappen te bereiken.”⁴ Aanhakend bij deze passage giet Thomas van Aquino de daarin vervatte gedachte in de formulering: “Het algemeen goede is beter en goddelijker dan het goede van de enkeling, als zij tenminste beide van dezelfde soort zijn.”⁵ Het algemeen goede dus als maatstaf voor een goede inrichting en een goed bestuur van de samenleving of kortweg voor ‘de politiek’.

Tegelijk wordt hier overduidelijk zichtbaar dat de opvatting van dat algemeen goede in direct verband staat met een visie op de gemeenschap, op de mens en zelfs op de werkelijkheid als zodanig. De samenleving wordt hier immers gedacht als een entiteit in eigen recht, die als het algemene het bijzondere in zich bevat. Anders geformuleerd: de polis als ‘volmaakte samenleving’ (societas perfecta) omvat de lagere gemeenschappen (in het bijzonder het ‘huis’, de ‘oikos’) en de individuen. Als medium en voorwaarde van het ‘floreren’ van die lagere organen komt haar dan ook in de relatie daartoe het primaat toe. En dus is ook het algemeen belang ‘hoger’, ‘beter’ en ‘goddelijker’ dan het particuliere belang.

Wel voegt Thomas een veelbetekenend proviso aan het Aristoteles-citaat toe: de voorrang van het algemeen op het bijzonder goede geldt slechts “als zij beide van dezelfde soort zijn”. Bedoeld is: als zij beide op het aardse dan wel bovenaardse vlak liggen. Het primaat van het goede van het geheel op dat van het individu (of huis) geldt niet als het eerste de aardse samenleving betreft en het in het tweede geval om het eeuwige heil van de ziel gaat. De mens maakt bij Thomas, goed christelijk, dus alleen naar zijn aardse verschijningsvorm deel uit van de (aardse) samenleving en haar orde, niet echter naar zijn boventijdelijke persoonskern. De mens kortom gaat niet op in de politiek, een gedachte die zeer rijk aan consequenties is. Bij Thomas en in de middeleeuwen meer in het algemeen bleven die consequenties beperkt tot het religieuze aspect van het menszijn. Maar zij bevatten wel de kiem van de moderne gedachte dat de menselijke persoon een voor de politiek onaantastbare kern bezit, die

³ Plato, *Politeia*, 519e, in de vertaling van Gerard Koolschijn; in dezelfde zin 419b.

⁴ *Nikomachische Ethiek*, I,1, 1094 b.

⁵ “Bonum commune melius est et divinius bono unius, si utrumque in eodem genere. » *Summa Theologiae* I,II, 113 9 ad 2 en ongeveer 60 andere plaatsen. Zie voor Thomas’ positie Edelbert Kurz O.F.M., *Individuum und Gemeinschaft beim hl. Thomas von Aquin*, Kösel & Pustet, München 1932, p. 46vv.

bijvoorbeeld in de idee van fundamentele, door de politiek te respecteren mensenrechten (op vrijheid van geweten, levensovertuiging etc.) tot uitdrukking komt.

Maar afgezien van die zeer consequentierijke uitzondering deelt Thomas het werkelijkheids-, maatschappij- en mensbeeld van Aristoteles, waar het algemene of 'typische' het primaat heeft ten opzichte van het bijzondere of individuele en waar de werkelijkheid op alle niveaus (algemeen-ontologisch, antropologisch en sociaal) hiërarchisch opgebouwd gedacht wordt, met voorrang van het 'hogere' ten opzichte van het 'lagere'.

De moderne situatie

Terwijl op die manier de blikrichting van het premoderne denken van boven naar beneden is, denkt in tegenstelling daartoe de moderne tijd 'bottom-up'. Sinds de nominalistische revolutie van de late middeleeuwen is de gedachte losgelaten dat universalia, d.w.z. universele kenmerken van de werkelijkheid die dan in universele begrippen (zoals het algemeen belang) werkelijkheidsgetrouw gespiegeld worden, echt bestaan. Voortaan worden zij, het algemene en typische überhaupt dus, als constructies van het denken beschouwd, wordt derhalve de opvatting heersend dat er 'in de realiteit' alleen individuele, bijzondere entiteiten en kwaliteiten bestaan.

De moderne opvatting dat het individuele het primaat heeft ten opzichte van het algemene – eigenlijk dus dat het algemene een afgeleide is van het individuele, het geheel dus geen zaak in eigen recht is maar slechts het somtotaal van de samenstellende componenten – die opvatting ligt ook ten grondslag aan de hoofdstroom van de moderne politieke en sociale filosofie. Zij komt het duidelijkst tot uitdrukking in de theorie van het sociale verdrag. In die zienswijze is de 'natuurlijke toestand' van de mens die van nog niet vermaatschappelijkte, 'atomaire' individuen, die ieder (hoe kunnen ze in die situatie ook anders) slechts hun eigenbelang op het oog hebben. Omdat die natuurlijke toestand een situatie van op zijn minst latente maar vaak ook openlijke oorlog is, is ieders belang doorlopend bedreigd. – Even er tussen door: de fundamentele tussenmenselijke modus is hier dus het conflict, dit in tegenstelling tot de premoderne zienswijze waar de basisverhouding die van de vriendschap is⁶. – Om uit de impasse van de 'oorlog van iedereen tegen iedereen' (Hobbes) te komen is de oplossing dan de stichting van de staat 'uit welbegrepen eigenbelang'. De staat is dus geen van nature gegeven entiteit maar een artefact, ter verzekering van de belangen van de individuen, van hun veiligheid, eigendom etc. De samenleving is hier daarom ook slechts, zoals gezegd, het somtotaal der individuen. En het algemeen belang de optelsom of grootste gemene deler van de individuele belangen. Het is deze opvatting die ten grondslag ligt aan de public choice- of rationele beslissingstheorie en aan een opvatting van de economie die in het teken staat van de 'homo economicus' – die de burger daarom ook ziet als de calculerende, in alles naar zichzelf toerekenende burger.

⁶ Zie bijv. Thomas, *Summa contra gentiles* III,17,5: "Naturaliter homo homini amicus et familiaris." (Van nature is de mens een vriend en bekende voor de mens). Reeds volgens Aristoteles is er een natuurlijke neiging tot vriendschap, *Nikomachische Ethiek* VIII,1, 1155 a 17vv. In overeenkomstige zin schrijft Cicero dat er een natuurlijke welgezindheid tussen alle mensen bestaat: "communis hominum inter homines naturalis sit commendatio", *De finibus bonorum et malorum* (Over het hoogste goed en kwaad), III, 19,63. Enz.

In deze optiek is de publieke sector er enkel en alleen om het functioneren van de particuliere sector op een redelijke manier mogelijk te maken, door een mate van vreedzame coëxistentie te scheppen en aan iedereen een minimum aan bestaanszekerheid te garanderen. En het algemeen belang kan hier, nogmaals, niets anders zijn dan een afgeleide van de deelbelangen van de individuen of particuliere groeperingen, niet iets dat een waarde in zichzelf vertegenwoordigt. Wanneer dan ook over dat algemeen belang heel regelmatig gesproken wordt als iets met een zekere zelfstandigheid, dan kan het slechts als een nuttige fictie beschouwd worden, zoals in de zogeheten 'burgerlijke' literatuur bij herhaling gebeurt⁷, evenzo trouwens door marxistische auteurs, zij het uit heel andere motieven, in het kader namelijk van hun kritiek op een ideologisch gebruik van de categorie, waarbij groepsbelangen als algemeen belang vermomd worden.

Een meer dan fictieve betekenis van het algemeen belang

Toch wordt de notie van het algemeen belang steeds weer en niet alleen als nuttige fictie gebruikt, lijkt het dus dat zij onmisbaar is. Pierre Bourdieu⁸ bijvoorbeeld brengt haar in stelling tegen het neoliberalisme dat hij als een "programma van methodische destructie van de collectieve structuren" ziet. Dat neoliberalisme is immers naar zijn oordeel een geïstitutionaliseerde vorm van een "darwinistische wereld van de strijd van iedereen tegen iedereen", die op termijn alle sociale resources ondermijnt en daarom de dreiging van een verval van de sociale orde in anomie herbergt. Daartegenover moet het sociale kapitaal van de samenleving in bescherming genomen worden, op het niveau van allerlei gemeenschapsvormen maar niet in de laatste plaats van de staat als hoeder van het algemeen belang ('*intérêt public*').

Bourdieu's ideeën convergeren met die van Marcel Gauchet⁹, een momenteel in Frankrijk veel gelezen filosoof, wiens denken in het bijzonder op de voorwaarden en vooruitzichten van de democratie focust. Hij constateert dat we in een 'maatschappij van individuen' (*une société d'individus*) terecht gekomen zijn die nog slechts oog hebben voor hun eigen belangen en rechten. Daarmee verdampt de zin voor het politieke als een dimensie die het individu en zijn belangen overstijgt. En met dat verdwijnen van de aandacht voor de publieke zaak en het algemeen belang loopt, zo is zijn stelling, ook de democratie groot gevaar.

Een nog weer andere invalshoek (die ook bij Gauchet niet ontbreekt) is die via de notie van actief burgerschap. Burgers worden dan gezien niet als cliënten van de staat als een soort facilitair bedrijf dat bepaalde 'producten' (veiligheid, conflictbeslechting etc.) levert – de staat dus gedacht volgens het marktmodel – maar als participanten in een samenleving die samen de dienst uitmaken en ook verantwoordelijkheid nemen voor het floreren van het geheel. Een zodanige kijk op de politiek wordt wel als participatie-democratie aangeduid. Als

⁷ Voor nadere documentatie, zie S.W. Couwenberg, *Een nieuwe kijk op staatsrecht en staatsrechtbeoefening*, Kok Agora, Kampen 1992, p. 61, noot 38.

⁸ Pierre Bourdieu, 'L'essence du néolibéralisme', *Le Monde diplomatique* van 25-5-2005.

⁹ Zie o.a. zijn boek *La Démocratie Contre Elle-même*, Gallimard, Paris 2002. Voor een goede analyse van en kritiek op de ideeën van Gauchet, zie Antoon Braeckman, 'Een 'maatschappij van individuen'. Marcel Gauchet over de blinde vlek van het hedendaagse individualisme', *ANTW* jg. 100, nr 1 (2008), p. 2-32.

omschrijving kan een citaat van Michael Walzer dienen: “De vitale zin van onszelf als participant in een vrije staat heeft betrekking op onze zorg voor het algemeen belang.”¹⁰

Er zijn al met al goede redenen om aan de notie van het algemeen belang een zelfstandige betekenis toe te kennen en haar niet als een alleen maar nuttige fictie (waartoe ook?) of als een afgeleide van particuliere belangen te beschouwen. Die goede redenen sporen ook beter met breed gedeelde en stevig verankerde opvattingen (Rawls zou ze ‘considered judgments’ noemen) dat een gebruik van publieke middelen ten eigen bate corruptie betekent – zonder de notie van het algemeen belang valt het corruptiebegrip niet te definiëren. De situatie is dan zo dat we enerzijds het algemeen belang niet (enkel) in functie van particuliere belangen kunnen denken. Maar anderzijds kunnen we het premoderne primaat van het algemene en typische boven het bijzondere en individuele ook niet meer delen, althans niet in de min of meer vanzelfsprekende vorm die het bij Aristoteles en Thomas heeft. Want wij zijn hoe dan ook door de nominalistische kritiek heen gegaan, denken daarom sterk ‘bottom-up’, men denke slechts aan de democratische legitimatie van macht en gezag ‘van onder op’. Als dit dus onze situatie is, dan wordt de vraag hoe dat algemeen belang dan wel gedacht kan worden.

Bouwstenen voor een inhoudelijke bepaling van het algemeen belang

Om te beginnen zijn mensen in de werkelijkheid niet van huis uit de onverbonden atomaire individuen, zoals de hoofdstroom van het moderne politieke en sociale denken ze neerzet. En zijn ze al evenmin, in ieder geval niet uitsluitend, de egocentrische nutsmaximaliseerders die prominente sociale en economische theorieën van hen maken. De levens van mensen zijn op talloze manieren met elkaar verweven. En mensen trekken zich (en niet alleen uit eigenbelang) het lot van anderen aan, voelen zich ook met hen verbonden en solidair, kortom vertonen in veel situaties een besef van saamhorigheid. Tot zover is dat een puur descriptief oordeel. Antropologische en sociaal-filosofische concepties onderbouwen dan dat oordeel, laten met andere woorden zien dat het uit de aard van het menszijn en samenleven voortvloeit.

Eén van de grote verworvenheden van de 20e-eeuwse wijsbegeerte is het inzicht in de fundamentele betekenis van het fenomeen van de intersubjectiviteit in het menselijk bestaan. Mensen, zo stelde de zogeheten dialogische filosofie van Buber, Rosenzweig en anderen, die vervolgens een enorme uitstraling naar andere denkstromingen gehad heeft – mensen zijn geen op zichzelf staande en van zich uit al volgroeide subjecten die pas in tweede instantie tot elkaar in betrekking treden. Integendeel, mensen ontwikkelen zich tot een persoon of zelf pas in de ontmoeting en omgang met anderen. Geen ik zonder jij dus. Anders gezegd: mensen wekken, evoceren elkaar tot persoon en blijven wezenlijk op die relaties aangewezen. Medezijn (*Mitsein*) is zo een fundamenteel kenmerk van de zijnswijze van de mens, naar zijn aard is hij op samenleven, ontmoeting, communicatie aangelegd. Met dit communicatief karakter van het menszijn hangt onmiddellijk samen dat de mens een talig en cultuurwezen is. Buiten de taal- en cultuurgemeenschap kan zij of hij zich niet tot een volwaardig mens ontplooiën. De samenleving is dus allerminst een artefact en afgeleid fenomeen in het menselijk bestaan,

¹⁰ *Obligations. Essays on Disobedience, War, and Citizenship*, Harvard Univ. Pr., Cambridge 1970, geciteerd bij H.E.S. Woldring, *Vriendschap door de eeuwen heen*, Ambo, Baarn 1994, p. 185. Het citaat staat bij Woldring in het kader van een bespreking van de mogelijkheid van burgervriendschap.

maar een natuurlijk gegeven, dat zoals gezegd zelfs de voorwaarde vormt voor een volwaardige ontplooiing als mens.

Maar als nu mede-zijn ofwel relationaliteit een fundamenteel kenmerk van het menszijn is, als zoals men het ook kan uitdrukken de persoon niet zozeer een substantie categorie als wel een relatie categorie is, dan heeft dat consequenties voor de manier waarop het algemeen belang gedacht moet worden. Wanneer de levens van mensen wezenlijk met elkaar verweven zijn, dan ook hun belangen en welzijn. Zeker is het zo dat wij aan individuele personen van alles en nog wat als 'het hunne' toeschrijven: bezittingen, talenten, geestelijke eigendom etc. En wij kunnen om de dingen hanteerbaar te maken ook nauwelijks anders. Toch, als ik zeg dat ik mijn loon eerlijk verdiend heb en het mij dus met recht toekomt, is in dat loon de maatschappelijke ontwikkeling van eeuwen verdisconteerd, profiteer ik dus van de geaccumuleerde inspanningen van vele generaties vóór mij, hebben die het dus mede voor mij verdiend. Evenzo profiteer ik van de talenten die ik buiten mijn toedoen meegekregen heb. Om het willekeurig karakter daarvan terug te dringen beschouwt Rawls ze in zijn boek *A Theory of Justice* als gemeenschapsgoed ('common asset')¹¹, waarvan dus alle leden van de samenleving kunnen profiteren, dit in tegenstelling tot de onversneden liberaal Kant, die talenten en zelfs gelukkige omstandigheden als louter individuele zaken ziet, waarvan je je de vruchten dan ook geheel kunt toeëigenen, hoe weinig je er ook voor gedaan hebt¹². En wat de intellectuele eigendom betreft, terecht schrijven we aan Bach of Mozart dat imposante oeuvre toe. Maar ook daarvoor geldt dat het niet mogelijk was zonder het werk van vele voorgangers op wier schouders zij staan. In die zin kan men zeggen dat hun oeuvre een collectieve component bezit.

In strikte zin, dat is de implicatie van het voorafgaande, kan nauwelijks ergens van gezegd worden dat het ondubbelzinnig aan iemand als individu kan worden toegeschreven. Het individu van de klassieke politieke en sociale filosofie is daarmee een construct en fictie. Maar zoals gezegd is het in de praktijk een nuttige fictie om dingen in het samenleven hanteerbaar te maken. En althans prima facie heeft de idee van een zelfstandig individu met een eigen invloedssfeer en zeggingsmacht een zekere plausibiliteit, in ieder geval als het over zaken zoals bezit, talenten en capaciteiten, intellectuele eigendom e.d. gaat, komen we zonder die idee in de praktijk zelfs niet uit.

Publieke goederen

Maar het domein van zaken die individualiseerbaar zijn – al slaat zoals boven aangegeven zelfs daar bij enig nadenken de twijfel toe – loopt gradueel over in het gebied waar dat onmogelijk wordt. Te denken is dan met name aan de zogeheten publieke of collectieve goederen, die door hun ondeelbaarheid en publiek karakter gekenmerkt worden, d.w.z. dat zij niet individueel toedeelbaar zijn en alleen gezamenlijk genoten kunnen worden. Standaardvoorbeelden in de literatuur zijn straatverlichting, veiligheid op straat of nationale

¹¹ J. Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard Univ. Pr., Cambridge, Mass. 1971, p. 101v. Zie daartoe bijv. Percy B. Lehning, *Politieke orde en Rawlsiaanse rechtvaardigheid*, Eburon, Delft 1986, p. 74vv.

¹² Kant, 'Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis', *Kants gesammelte Schriften*, Akad.-Ausg., Bd. VIII, Berlin 1923, p. 292,296. Kant noemt daar in één adem 'vermogen' (talenten), 'vlijt' en 'geluk' die ieder als de zijne mag beschouwen en daar het profijt van trekken.

veiligheid, maar daarnaast kunnen legio andere zaken genoemd worden zoals een betrouwbare waterkering, een faire rechtspleging, een goed algemeen toegankelijk onderwijssysteem, een goed wegennet, een waardevaste valuta, schone lucht, enz. Men kan zich dus een spectrum denken van (redelijk) individualiseerbare goederen aan de ene kant tot ondeelbare collectieve goederen aan het andere einde van het spectrum. Hoe verder men in laatstgenoemde richting opschuift, hoe meer het om het floreren van het maatschappelijk bestel als geheel gaat, dat dan tegelijk voorwaarde voor het welbevinden van individuele burgers en particuliere groepen is. Ergens in het midden van het spectrum moet dus de scheidslijn tussen particulier en algemeen belang lopen, waarbij dat laatste gradaties kent oplopend van een zwakkere naar een sterkere betekenis ervan.

Het achterliggende mens- en maatschappijbeeld

Waar men de grenslijn trekt is afhankelijk van de mens- en maatschappijopvatting die men huldigt – daarmee grijp ik terug op wat in het begin van dit artikel gezegd werd. Definieert men de mens primair vanuit de vrijheid, ziet men hem allereerst als een zelfredzaam wezen dat in staat wordt geacht de regie over het eigen leven te voeren, dan zal men geneigd zijn de verantwoordelijkheid en zorg voor de voorwaarden van het eigen welzijn voor een belangrijk deel als zijn zaak te beschouwen. Men zal dan met Kant vinden dat mensen zonder reserve van hun talenten, 'vljht en geluk' kunnen profiteren. En als het tegen zit, pech gehad dan. De inhoud van de notie van het algemeen belang zal hier beperkt zijn tot het scheppen van algemene voorwaarden voor de vrije zelfontplooiing van de burgers, wat tegelijk een grote ongelijkheid tussen hen toelaat. Vindt men echter met Rawls dat op die manier het toeval van de omstandigheden en van de 'natuurlijke loterij' bij de verdeling van talenten en dus kansen te onbezien wordt geaccepteerd, dan zal men vormen van herverdeling in het maatschappelijk systeem inbouwen en daarmee aan de notie van het algemeen belang een uitgebreidere inhoud toekennen.

Maar ook in deze vorm gaat het nog steeds om een samenleving van zelfredzame personen. Weliswaar gemodificeerd: het is niet meer de vrijheid zonder meer die de toon zet, maar een door het gelijkheidsbeginsel getemde vrijheid, dus toch nog steeds vrijheid. Wanneer echter in de beschouwing betrokken wordt dat dit maar een deel van het verhaal is, dat mensen slechts tot op zekere hoogte zelfredzaam zijn en hun bestaan onder controle hebben, maar dat zij tegelijk zeer kwetsbare schepselen zijn, afhankelijk van elkaar en van de omstandigheden (natuurrampen zoals overstromingen, stormen, vulkaanuitbarstingen, of maatschappelijke onlusten, burgeroorlogen, economische depressies enz.), dan betekent verdiscontering van dit feit opnieuw een aanzienlijke verbreding van de notie van het algemeen belang.

Er zouden strategische redenen voor zo'n verbreding aan te voeren zijn. Zonder zo'n ruimere opvatting zouden we namelijk een 'samenleving' (in dat geval een eufemistische term) hebben waarin de lusten en lasten zeer onevenredig verdeeld zijn. Anders gezegd: grote(re) groepen in die samenleving zouden zich burgers van het tweede plan (of in het geheel geen burgers) voelen en op die manier een permanente factor van instabiliteit vormen. Maar het eigenlijke argument voor zo'n bredere opvatting is uiteraard een normatief mens- en maatschappijbeeld waarbij het aspect van de zelfredzaamheid zowel als van de afhankelijkheid en kwetsbaarheid van het menselijk bestaan in de inrichting van de

samenleving wordt verdisconteerd. Een humane samenleving is dan een samenleving die wat de positieve en de negatieve kanten van het bestaan betreft er *voor* allen is en op die manier ook het besef wekt *van* allen te zijn.

Als wij er nu inderdaad van uit gaan dat de samenleving van allen is en dat zij er voor allen is en niet alleen voor degenen die het in het leven beter getroffen hebben, dan betekent dat zoals aangeduid dat zij zó wordt ingericht dat enerzijds het existentiële risico van allen (tot op bepaalde hoogte) gecollectiveerd wordt. Het existentiële risico, de term is van de Duitse jurist Joachim Hellmer¹³, duidt dan de menselijke kwetsbaarheid en afhankelijkheid van uiterlijke omstandigheden aan, zoals dat iemand met schamele kwaliteiten of gehandicapt ter wereld komt of door een ernstige ziekte of ongeval getroffen wordt. Dat dat overnemen van het existentiële risico maar tot op bepaalde hoogte mogelijk is is eenvoudig te wijten aan het feit dat wij de gevolgen van handicaps, ernstige ziekte of ongelukken alleen kunnen retoucheren maar niet opheffen. Hoever dat retoucheren gaat is een kwestie van nadere discussie, die voor een belangrijk deel door allerlei praktische omstandigheden meebepaald wordt. Maar niet alleen vraagt een samenleving die van en voor allen is en een daarmee direct samenhangende bredere opvatting van het algemeen belang dat de negatieve aspecten tot op zekere hoogte gedeeld worden, dat geldt ook voor de positieve aspecten zoals bovengemiddelde begaafdheid, gunstige omstandigheden e.d. Ook met het oog daarop dient een humane samenleving zó ingericht te worden dat de gunstige baten niet alleen (hoewel uiteraard ook) toevallen aan de direct betrokkenen, maar aan de samenleving als geheel ten goede komen.

De publieke sector kan in de lijn van het voorafgaande door middel van het algemeen belang gedefinieerd worden. De grotere of geringere omvang van die sector is dan afhankelijk van een smallere of bredere opvatting van het algemeen belang. Ik heb boven getracht te beredeneren dat op filosofisch antropologische en sociaal-filosofische gronden een bredere opvatting de meer plausibele is. Als verder de politiek die instantie in de samenleving is die de zorg voor het algemeen belang als taak heeft, en dat algemeen belang het kader vormt waarbinnen particuliere belangen legitiem nagestreefd kunnen worden, dan betekent dat het primaat van de politiek op deelsectoren als economie, recht, onderwijs, gezondheidszorg, vervoer, etc. Dan kunnen bijvoorbeeld organen van de samenleving die van vitaal belang zijn voor het functioneren van het geheel zoals nutsbedrijven, onderwijsinstellingen, keuringsdiensten van waren etc. wel voor een deel uitbesteed worden aan het particulier initiatief, maar toch alleen zó dat de politiek er voldoende greep op houdt. Deels omdat het vaak om publieke goederen gaat, op de voorziening waarvan de markt niet of onvoldoende berekend is, deels om de mogelijkheid tot een centrale en overall afweging van de verschillende belangen open te houden. Tenslotte betekent het dat een bedrijfsmatige aanpak in het publieke domein slechts tot op zekere hoogte mogelijk is. Als bijvoorbeeld efficiencygezichtspunten en de noodzaak om omzet te draaien in de rechtspraak ertoe zouden leiden om aan gemakkelijke zaken voorrang te geven en moeilijke, tijd en menskracht verslindende zaken te laten rusten of oppervlakkig af te doen, dan zou dat het vertrouwen in het rechtssysteem sterk aantasten met catastrofale gevolgen.

¹³ Joachim Hellmer, *Das Fischer Lexikon: Recht*, Fischer Bücherei, Frankfurt a.M. 1959, p. 265.

Om af te sluiten: het algemeen belang vormt een onmisbare notie die het verdient tegenover de momentele sterke nadruk op deelbelangen en de markt weer veel sterker benadrukt te worden. Dit om de politiek haar centrale rol terug te geven, de politici ervan te doordringen dat hun eerste zorg het floreren van de samenleving als geheel geldt, bij te dragen aan het herstel van het vertrouwen van de burger in de politiek en voorwaarden te scheppen dat die burger zich kan ervaren als participant in een samenleving als gemeenschappelijke onderneming.